

Erasmus in de aanval. Aantekeningen bij de *Antibarbari*

BUNNA EBELS-HOVING

Inleiding, opzet

Erasmus van Rotterdam (1469-1536) dankt zijn grote faam vooral aan zijn *Lof der Zotheid* (1511, 1514) en zijn *Samenspraken* (1518, 1522-1533)¹. Het eerste werk stond aan het begin van zijn meest invloedrijke jaren, het tweede, een steeds groeiende verzameling, was de vrucht van zijn 'ouderdom'. Maar Erasmus was al beroemd voordat de eerste versie van de *Lof* verscheen. Al voor zijn twintigste was hij een uitvoerige briefwisseling begonnen, waarmee hij zijn plaats in humanistenkringen bepaalde, en al in 1500 had hij een eerste verzameling *Adagia* (spreekwoordelijke gezegden) uitgegeven, die bepaald niet onopgemerkt was gebleven. Daarvóór, dus tot ongeveer zijn dertigste, was Erasmus in de eerste plaats dichter, en als zodanig alleen in een kring van insiders bekend². Maar vanaf het begin was hij ook méér dan dichter, wilde hij ook meer zijn — die ambitie blijkt al uit zijn vroegste brieven. De richting van dat 'meer' werd duidelijk nadat hij het klooster Stein had verlaten, in 1493, toen hij zelf aan de kost moest komen. In die tijd schreef hij zijn eerste zelfstandige prozawerk, dat meestal met de verkorte titel *Antibarbari* ('Tegenbarbaren') wordt aangeduid. Over dit jeugdwerk zal het hier gaan.

Niet omdat het in enig opzicht over het hoofd is gezien. Geen letter die Erasmus ooit schreef is nu, na vijf eeuwen, over het hoofd gezien; het tegendeel is het geval: al zijn geschriften, ook de *Antibarbari*, hebben hun eigen rijke traditie van interpretatie en commentaar. De enige rechtvaardiging voor een poging daar nog een steentje aan bij te dragen ligt, paradoxaal, juist in de zwaarte van die traditie, waaronder het werk zelf bijna schuil gaat. De eigenlijke bedoeling die Erasmus met zijn 'Tegenbarbaren' kan hebben gehad is niet gemakkelijk meer te vatten. Daarom biedt dit artikel een poging tot 'onbevangen' herlezing aan — in het volle besef, overigens, van het betrekkelijke van die onbevangenheid. De opzet is eenvoudig die van een leesverslag, waarbij eerst enkele vormkenmerken de aandacht krijgen, waarna een zoektocht naar

1 Een Nederlands publiek oriënteert zich momenteel het beste op Erasmus-in-het-algemeen via de fraai afgewogen, bondige biografie van C. Augustijn, *Erasmus* (Baarn, 1986), en via het bewonderenswaardig indringende opstel van G. Th. Jensma, 'Erasmus van Rotterdam (1469-1596)', in: *Erasmus. De actualiteit van lijn denken* (Zutphen, 1986, 1996²) 9-56. Dit laatste kan op een aantal punten als een wezenlijke moderne reactie op Huizinga's nog altijd schitterende *Erasmus* van 1924 gelden: '...in dit opstel wordt er van uitgegaan dat Erasmus' ambivalentie niet een psychologische maar een tijdgebonden literaire eigenschap was', 11 (Voor Huizinga's *Erasmus* zie *Verzamelde werken*, VI (Haarlem, 1950)3-194, maar vergelijk ook zijn latere, op veel essentiële punten toegespitste 'Erasmus-Gedenkrede im Basler Münster', 1936, aldaar 204-219). De nieuwste Erasmus-biografie is op dit moment J. D. Tracy, *Erasmus of the Low Countries* (Berkeley, 1996); aan Tracy's eerdere werk over vooral de jonge Erasmus, waaraan verderop wordt gerefereerd, heeft dit opstel veel te danken.

2 Dat Erasmus in zijn jeugd allereerst dichter was, is wel algemeen geaccepteerd: C. Reedijk, ed., *Poems of Desiderius Erasmus* (Leiden, 1956); J. Usewijn, 'Erasmus ex poeta theologus', in: I. J. Coppens, ed., *Scrinium erasmianum* (Leiden, 1969) 375-389, vooral 384.

de kern van de inhoud volgt. Er is geprobeerd om de reis systematisch op te bouwen, zodat de eindbestemming, een 'modern' begrip van de *Antibarbari* in relatie tot hun beroemde auteur, gaandeweg duidelijk wordt.

*Antibarbarorum liber*³

We hebben hier met een jeugdwerk van doen. Als zodanig deelt het in het lot van alle vroege pennenvruchten van Erasmus: het werd pas gedrukt nadat het lang in handschrift had gecirculeerd. Maar zelfs al vóór de eerste neergeschreven versie heeft dit werk een traceerbare geschiedenis⁴. Uit brieven aan zijn leermeester Aurelius blijkt dat Erasmus al in zijn kloosterjaren bezig was met het afbakenen van een literaire canon voor eigen (maar liefst ook ander) gebruik⁵: welke schrijvers zijn lichtende voorbeelden en welke juist niet? Dat was voor een groot deel de stof die in de *Antibarbari* terecht zou komen. Daarbij legde hij al direct veel nadruk op de 'verkeerden', de versmaders van de goede letteren; het vóórkomen van zulke lieden benauwde Erasmus al in zijn kloostertijd zó dat hij zijn misnoegen vorm gaf in een dichterlijke klacht⁶. Enkele jaren later, vertrokken uit Stein en in dienst van de bisschop van Kamerijk, vond hij gelegenheid om een andere literaire vorm aan zijn vroege obsessie te geven: nu werden de 'barbaren' niet in een gedicht aangevallen, maar in een samenspraak, en wel één tussen vijf vrienden. Erasmus situeerde het gesprek in een landelijke omgeving, niet ver van Bergen op Zoom. In 1495 was het manuscript in zoverre af dat hij het aan een vereerde oudere humanist kon presenteren⁷. Pas in 1520 liet hij het werk drukken, bij welke gelegenheid hij het grondig herzag⁸. Het had succes, want nog tijdens zijn leven verschenen er negen herdrukken. De lezer-van-nu heeft het gemakkelijk: er is een moderne editie, die duidelijk maakt wat Erasmus in 1520 heeft veranderd en toegevoegd, waaraan een apart opgezette Engelse vertaling is gerelateerd⁹. Om een indruk van de lengte te geven: de vertaalde tekst beslaat zo'n honderd bladzij-

3 Voor titel, manuscripten en dateringskwesties: J. D. Tracy, 'Against the 'Barbarians'. The young Erasmus and his humanist contemporaries', *Sixteenth century journal*, XI (1980) 3-22, en de inleidingen op de editie en vertaling, hierna noot 9.

4 Zie bijvoorbeeld al J. Huizinga, *Erasmus*, VW, VI, 16-17.

5 Voor hun verhouding zie C. P. H. M. Tilmans, 'Cornelius Aurelius (c. 1460-1531), praeceptor Erasmi?', in: F. Akkerman, A. J. Vanderjagt, ed., *Rodolphus Agricola Phrisius 1444-1485* (Leiden, 1988) 200-210. De bewuste brieven over de 'canon-vorming' zijn de nrs. 20, 22 en 23 (*insluiting* van auteurs) en 26, 27, 29 (*uitsluiting*) (P. S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, I (Oxford, 1906) resp. 97-100, 102-103, 103-109, 112-117, 117-118, 119-120).

6 I. Bejczy, 'Overcoming the Middle Ages. Historical Reasoning in Erasmus' Antibarbarian writings', *Erasmus of Rotterdam society yearbook sixteen* (1996) 34-53; hier 36 en noot 8.

7 Het gaat hier om de Parijse geleerde Robert Gaguin, wiens reactie op het geschrift verderop aan de orde komt.

8 Voor Erasmus' besluit tot herziening is het meest uitvoerig: K. Kumaniecki in de inleiding op zijn *Antibarbari-mlgave*, zie volgende noot, aldaar 12-15.

9 De editie: K. Kumaniecki, 'Antibarbarorum liber', in: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, 1-1 (Amsterdam, 1969) 7-138 (*ASD*); de vertaling: M. Mann Phillips, 'The Antibarbarians', translated and annotated, *Collected works of Erasmus*, XXIII (Toronto, 1978) 1-122 (*CWE*). (De *CWE*-vertaling verwijst naar de paginering van de *ASD* (en naar de Leidse uitgave van Johannes Clericus, 1703-1706, *LBE*.) In het mooie en handzame *Erasmus von Rotterdam. Ausgewählte Schriften, lateinisch und deutsch*, W. Welzig, ed. (8 dln.; Darmstadt, 1967-1980) ontbreken helaas de *Antibarbari*.

den. Daarmee is het boek een vrij lange samenspraak, maar er was een veel langere voorzien: wat we hebben is een torso bestaande uit één boek, terwijl Erasmus er vier had willen schrijven. Van een tweede en zelfs derde boek circuleerden er in 1520 nog brokstukken¹⁰, maar de auteur vond het toen kennelijk niet nodig die ten bate van de publicatie te verzamelen, aan te vullen, of te vervangen.

Hij was beroemd en had andere besognes ... of vond hij, achteraf gezien, dat hij het onderwerp in dat éne boek eigenlijk wel afdoende had behandeld? Had hij, met andere woorden, daarmee zijn kruut tegen de barbaren niet al verschoten?

Modern commentaar

Met die vraag raken we al aan Erasmus' bedoeling met de *Antibarbari*. Die is, merkwaardig genoeg, zo verschillend geïnterpreteerd dat een historiografisch overzicht bladzijden zou vullen. Samengevat zijn er drie groepen: de bewonderaars, de critici, en zij die met het werk niet goed raad weten. Wat opvalt is dat in alle drie groepen weinig commentaar op de vorm van het werk wordt geleverd. Wat de inhoud betreft, die is voor de bewonderaars duidelijk: hier worden, in een bijzonder erudiet en als zodanig indrukwekkend betoog, de Goede Letteren verdedigd als een beschavings-ideaal dat alleen maar voordelen voor een waarachtig, dit is christelijk, menszijn heeft¹¹. De critici, in het algemeen kenners van specifiek de jonge Erasmus, opperen als regel het bezwaar dat een werkelijke confrontatie tussen de eisen van een 'klassiek beschaafd' en een christelijk leven in het hele geschrift steeds weer ontweken wordt¹². Het tussenkamp wordt bevolkt door hen die in de *Antibarbari* niet meer dan een

10 CWE, XXIII, 4-5.

11 Voornaamste 'bewonderaars': K. H. Meisinger, *Erasmus von Rotterdam* (tweede druk; Berlijn, 1948) 29: een zeer geslaagd, 'erstaunliches Frühwerk'; R.-L. DeMolen, 'First fruits. The place of *Antibarbarorum liber* and *De contemptu mundi* in the formulation of Erasmus' *Philosophia Christi*', *Colloque Erasmiens de Liège* (Luik, 1986) 177-196: 'a defense of the good letters and a pious life', 190; C. Mattheussen, 'Religio' und 'litterae' im Menschenideal des Erasmus', in: I. J. Coppens, ed., *Scrinium erasmiense* (Leiden, 1969) 351-374: 'bedeutende Ansätze einer *humanitas Christiana*', 365; C. R. Thompson, 'Introduction', in 'The Antibarbarians', *Collected works of Erasmus*, XXIII (Toronto, 1978) xxvi: 'a defense of the 'humanities' against their professed enemies'; W. R. Eckert, *Erasmus von Rotterdam. Werk und Wirkung* (2 din.; Keulen, 1967) 1,69: 'Hier fand der Rotterdamer das Erziehungs- und Bildungsideal... das Programm eines Bündnisses zwischen christlichem Glauben und antiker Bildung ... zu wesentlichen Stücken verwirklicht'. Laatstgenoemde auteur is sterk beïnvloed door de wellicht grootste 'moderne' bewonderaar van de *Antibarbari* E.-W. Kohls, *Die Theologie des Erasmus* (2 din.; Basel, 1966), die meent dat het werk geslaagd is in een 'grundsätzliche Erörterung und Klärung des Verhältnisses von Christentum und antiken Geisteserbe' (1,68). Bejczy, 'Overcoming the Middle Ages' (noot 6) kent aan de Erasmus van de *Antibarbari* een 'mature historical consciousness' toe, aldaar 52. Gezamenlijk kenmerk van alle hiergenoemde werken is dat de mogelijkheid van ironie en bewuste onduidelijkheid in de *Antibarbari* niet ter sprake komt. Zie hierna noot 130.

12 Voorbeelden: R. Mestwerdt, *Die Anfänge des Erasmus. Humanismus und 'Devotio moderna'* (Leipzig, 1917) 245-283: '...die positive Bestimmung des Christentums (tritt) in den 'Antibarbari' ganz in den Hintergrund', 283; A. Hyma, *The youth of Erasmus* (Ann Arbor, 1930; met een editie van de dialoog naar het ms Gouda (ca. 1501)): '...Erasmus usually evades the issue', 202; Tracy, 'Against the Barbarians' (noot 3): '*Antibarbarorum Liber* is something other than a debate in which objections against *bonae litterae* are carefully weighed and refuted...', 13. Ook kritisch zijn in het korte bestek dat een algemeen biografisch overzicht hun toestaat de in noot 1 genoemde C. Augustijn: 'Een positieve oplossing geeft Erasmus niet' (*Erasmus*, 26) en G. Jensma: 'nulpunt van het religieus humanisme' ('Erasmus van Rotterdam', 19).

aanzet willen zien, een jeugdwerk dat een veelbelovende vergaarbak van ideeën vormt, en daaraan zijn belang ontleent¹³. Lof en blaam voor het geschrift zijn elkaar tot in de jongste tijd blijven afwisselen; het is dus niet zo dat er een gestage ontwikkeling valt te schetsen van de ene naar de andere pool. *Antibarbari-geleerden* waren en blijven het oneens in hun interpretatie. Zo'n situatie maakt nieuwsgierig.

Orde van het leesverslag

In de *Antibarbari* gaat het om een twistgesprek, om tegenstellingen en afwegingen. We passen ons dus bij de auteur Erasmus aan als we de nu volgende aantekeningen in twee categorieën onderscheiden. In de eerste plaatsen we de punten waarop het vijf eeuwen oude geschrift, naar we denken, 'originaliteit' vertoont, waardoor het de lezers van toen kan hebben getroffen; dit zijn, naar zal blijken, vooral vormkwesities. In de tweede categorie vallen de bezwaren die, naar we menen, de lezer van toen én nu moet overwinnen als hij het geschrift in zijn argumentatie wil volgen en aldus betekenis wil geven; die bezwaren betreffen vooral de inhoud. Maar vorm en inhoud laten zich niet zo rigoreus scheiden, en dus overlappen de categorieën elkaar. En één belangrijk — volgens velen misschien zelfs wezenlijk — kenmerk van het geschrift blijft hier helemaal buiten beschouwing: Erasmus' indrukwekkende uitdrukkingsvaardigheid in het Latijn. Dit stuk richt zich op een onderzoek van het effect dat hij met die vaardigheid kan hebben beoogd.

I De aantrekkelijke vorm

Het kan de lezer verrassen als een auteur binnen zijn zelfgestelde kader iets nieuws probeert te doen. Erasmus doet dit in zijn *Antibarbari*. Met meer of minder effect maakt hij gebruik van drie instrumenten ter verhoging van de aantrekkingskracht van zijn werk. Het zijn: de dialogvorm, de situatieschildering, en de typering van de disputanten.

De dialogvorm staat voorop. Dat het *Antibarbarorum liber* een *gesprek* behelst wordt door de titel niet aangegeven, maar dat is bij Erasmus geen uitzondering. Zijn titels maskeren wel vaker dat er sprake is van een dialoog (beroemdste voorbeeld: de *Lof der zotheid*) ! Goed beschouwd heeft bijna alles wat Erasmus schreef het karakter van een gesprek, ook als hij het zelf niet voorzag van het stempel *dialogus* of *colloquium*¹⁴. Verbazend is dit niet, want het genre bood hem grote voordelen. Allereerst didactisch-moralistische: samenspraken zijn levendig, ze laten de lezer meedenken met de argumentatie — dat alleen maakte ze al geschikt voor het overbrengen van de pedagogische preoccupaties van de humanisten¹⁵. Een ander groot voordeel

13 Laatstelijk vooral R. J. Schoeck, *Erasmus grandescens* (Nieuwkoop, 1988) 94-95.

M J.-C. Margolin, 'L'art du dialogue et la mise en scène dans la *Julius exclusus*', in: M. T. Jones-Davies, ed., *Le dialogue au temps de la Renaissance* (Parijs, 1984) 213-236, hier 213. Voor het gebruik in de *Antibarbari*: CW£,XX111,7.

15 P. Burke, 'The Renaissance dialogue', *Renaissance Studies*, III (1989) 1-12, hier 7; verder algemeen voor de dialogvorm: D. Marsh, *The Quattrocento dialogue. Classical tradition and humanist innovation* (Cambridge Mass., 1980) en V. Cox, *The Renaissance dialogue. Literary dialogue in its social and political contexts, Castiglione to Galileo* (Cambridge, 1992).

van de gespreksvorm is de mogelijkheid om een boodschap er omzichtig in te verpakken, via stelling en tegenwerping, dus met een zekere mate van verhulling. De auteur is geen van zijn personages, want hij is ze alle, en dus kan hij buiten schot blijven. Deze combinatie van indringendheid en veiligheid maakte het genre bijzonder geschikt voor gebruik in Erasmus' tijd, toen de sterke drang om te beléren samenging met noodzakelijke voorzichtigheid tegenover het heersende gezag¹⁶.

Maar de keuze voor de dialoogvorm had nóg een voordeel voor de humanisten: behalve geschiktheid en veiligheid speelde prestige een rol. De keuze was er een voor de klassieke vorm: men adverteerde zich ermee als discipel van Plato en van Cicero, grote voorbeelden waarnaar Erasmus in de *Antibarbari* met name verwijst¹⁷. Juist in zijn tijd werd het bovendien nog populair om de serieuze debatten te kruiden met een toneelmatige, komische noot naar voorbeeld van Lucianus¹⁸. Zo kon er een onderhoudend mengsel van dispuut met 'opvoering' ontstaan. Ook de *Antibarbari* bevatten duidelijke pogingen tot het aanbrengen van die luciaanse luchtige toets¹⁹, maar hun basismodel blijft toch het platoonse leergesprek in combinatie met elementen uit de ciceroniaanse 'vrije discussie'. Naar die laatste lijn is het begin van de dialoog opgebouwd, terwijl het daarop volgende hoofdbetooog meer het kenmerk van het leergesprek draagt. Dat maakt het moeilijk om, al lezende, een duidelijke verwachting omtrent de afloop op te bouwen: waar de 'hoofdleraar' in een leergesprek gewoonlijk ook de winnaar van het betooog is, hoeft de vrije discussie geen winnaar op te leveren. Erasmus' bedoeling is in dit cruciale opzicht dus meteen al niet duidelijk, en vermoedelijk was dat zijn opzet²⁰. Maar om voorlopig bij de vaststaande punten te blijven: de keuze voor de dialoogvorm stelde hem in staat om op levendige, veilige én prestigieuze wijze naar voren te brengen wat hij al enige jaren op zijn hart had.

In deze keuze was hij voor een Nederlander in de jaren 1490 bepaald origineel; hij afficheerde zich ermee als humanist²¹. Maar hoe was hij ertoe gekomen? Omdat hijzelf met name naar Plato en Cicero verwijst mogen we aannemen dat die zijn keuze rechtstreeks hebben bepaald. Dat sluit echter de mogelijkheid niet uit dat zijn grote 'ster' Lorenzo Valla nog een extra gewicht in de schaal heeft gelegd — en wel de Valla van de dialoog *De voluptate*, een werk dat Erasmus al vroeg kende en bewonderde²². Een andere mogelijkheid is inspiratie door tijdgenoten uit zijn eigen kring van de jaren 1490. Als kandidaat dient zich dan de Groningse humanist Jacobus Canter aan, met zijn dialoog over de Eenzaamheid²³. Maar omdat Canter en Erasmus

16 Zie Burke, 'Renaissance dialogue', 8.

17 ASD, 1-1, 64: 22-23 en 121: 7-8; CWE, XXIII, 39: 30-31 en 101: 37. In het komende wordt steeds verwezen naar zowel editie (ASD) als vertaling (CWE), in beide gevallen pagina: regels.

18 Burke, 'Renaissance dialogue', 3, 7; Cox., *Renaissance dialogue*, 10-11.

19 Bijvoorbeeld via 'terzijdes', ASD, 1-1,43:12; CWE, XXIII, 22: 29, of de schildering van een door Batt aangenomen toneelhouding, ASD, 1-1, 66: 16-23; CWE, XXIII, 41: 5-14.

20 Zie een van de conclusies van dit stuk, hierna blz. 187-188.

21 Schoeck, *Erasmus grandescens* (noot 13), 95: 'In the 1490s to write a dialogue was to take a stand against the barbarians, against scholasticism...'

22 Tracy, 'Against the barbarians', 16,20-21.

23 Zie B. Ebels-Hoving, 'Desiderius Erasmus en Jacobus Canter', in: D. E. H. de Boer, J. Marsilje, ed., *De Nederlanden in de late Middeleeuwen* (Utrecht, 1987) 125-141, vooral 136-137.

bijna tegelijkertijd maar op verschillende plaatsen hun werk schreven²⁴ is directe wederzijdse beïnvloeding niet waarschijnlijk. We kunnen hoogstens stellen dat zowel Erasmus als Canter een nieuwe 'mode' introduceerden toen zij hun boodschap niet in preek- of tractaatvorm, maar in die van een gesprek verpakten.

Nu de tweede aantrekkelijke vormkwestie. Erasmus situeert zijn gesprek in een werkelijk bestaande omgeving, en doet daarmee iets bijzonders²⁵. Niet dat we ons een al te realistische voorstelling van zaken moeten maken, want de schildering bestaat hoofdzakelijk uit ciceroniaanse topoi: de gesprekspartners treffen elkaar in de buitenlucht, met goed weer en in fraaie omgeving, in de directe nabijheid van een prettig buitenhuis met een gulle gastheer. Het is deze 'atmosfeer van idyllische rust' die Huizinga als kenmerk van de *Antibarbari* heeft getroffen²⁶. Maar deze idylle is een bijzondere, juist omdat zij—zoals al gezegd—realistische trekjes draagt. Erasmus laat zijn gesprekspartners gewoon op Brabantse grond opereren²⁷; ze komen er samen 'in een landelijk hoekje' dicht bij Bergen (is Bergen-op-Zoom). Er zijn specifiek-lokale details: de eerste deelnemers ontmoeten elkaar op een bruggetje over een kanaal, later zet men zich onder een grote perenboom, in een boomgaard die door het sluiten van het hek het karakter van een *hortus conclusus* krijgt²⁸. Minder specifiek maar wèl tekenend voor de ontspannen sfeer zijn de kussens die voor extra comfort op de stoelen worden gelegd²⁹. En aan het einde is daar moeder-de-vrouw, in de vorm van de burgemeestersvrouw, die laat weten dat het eten koud wordt. Kortom: de klassieke *locus amoenus* wordt hier in het Brabants vertaald³⁰ wat voor Erasmus' toenmalige vriendenkring zijn charme kon hebben.

En om die vriendenkring ging het. Een derde aantrekkelijkheid ligt in de manier waarop Erasmus een aantal van hen opvoert in zijn dialoog. Het totaal aantal sprekers is vijf; drie worden er met hun echte naam genoemd, de overige twee worden voor-

24 Voor Canter B. Ebels-Hoving, *Jacobus Canter. Dialogus de solitudine (ca. 1491)* (München, 1981) en K. A. E. Enenkel, *Kulturoptimismus und Kulturpessimismus in der Renaissance. Studie zu Jacobus Canters Dyalogus de solitudine mit kritischer Textausgabe und deutscher Übersetzung* (Frankfurt am Main etc., 1995). Enenkel pleit met goede redenen voor een datering in 1497 of later, 77-87.

25 Recent is belangstelling ontstaan voor de 'geografie van de verbeelding' van Erasmus in zijn dialogen, zie L. L. E. Schlüter, *Niet alleen, Een kunsthistorisch-ethische plaatsbepaling van tuin en huis in het Convivium religiosum van Erasmus* (Amsterdam, 1995) 100-101. De 'setting' van de *Antibarbari* figureert hierin niet.

26 Huizinga, *Erasmus*, VW, VI, 20.

27 ASD, I-1, 38: 5 resp. 12; CWE, XXIII, 19: 5. 'Brabant' bleef zijn leven lang een emotioneel geladen aanduiding; volgens een brief van Amerbach (1-2-1537) zou hij er aan het einde van zijn leven graag zijn teruggekeerd, niet alleen omdat het 'Brabantse hof' hem riep, maar ook uit vaderlandsliefde: Allen, *Opus epistolarum*, X (Oxford, 1947) 353; ook A. Gerlo, *Erasmus van Rotterdam, zeven studies* (Nieuwkoop, 1988)36-38.

28 ASD, I-1, 66: 11; CWE, XXIII, 40: 34.

29 De kussens komen ook bij Cicero voor, de boom is daar een plataan: *De oratore*, I, vii, 29.

30 Voor de lezer die zich hiermee amuseert is het jammer dat Erasmus in 1520 die Brabantse werkelijkheid met een extra klassieke gemeenplaats meende te moeten opsieren: met Muzen die zo dol zijn op heldere bronnen en dichte wouden — zo wordt Brabant weer gewoon Arcadië! (ASD, I-1, 38: 18-19; CWE, XXIII, 19: 11-12).

namelijk met hun functie, die van 'dokter' en 'burgemeester' aangeduid³¹. De eerste drie zijn Erasmus zelf, zijn jeugd- en kloostervriend Willem Hermans, en een tweede vriend: de Bergense stadssecretaris Jacob Batt. Dat betekent een keuze voor vijf 'levende' personen als disputerende personages. Het is duidelijk dat Erasmus hierin Cicero volgt, en wel speciaal diens *De oratore*, waarin het debat ook door een werkelijk bestaande vriendenkring wordt gevoerd³². Maar deze vorm van directe navolging is bijzonder, want Erasmus zelf week er later bijna steeds vanaf, en ook zijn zojuist genoemde land- en tijdgenoot Canter deed het anders³³. Alternatieven als mythologische of pseudo-klassieke personages lieten de lezer vrij om zich welke voorstelling dan ook te maken — maar in de *Antibarbari* dwingt Erasmus ons precies te zien wie we voor ons hebben. In dit opzicht maakt hij een ongewone, zelfs een wat gewaagde keuze: wat hij deze mensen laat zeggen kunnen ze echt gezegd hebben. Dat geeft aan hun woorden een persoonlijke en directe betekenis — al woog die niet zo zwaar als in Erasmus' voorbeeld-dialogen van Cicero en van Valla. Daar waren de woordvoerders namelijk personen van publieke statuut, van algemene bekendheid — een conditie waarop Erasmus' vrienden van 1495 niet konden bogen. Samen met hun auteur stonden ze immers nog maar aan het begin van hun carrière als humanist. Maar misschien juist daarom is het zo'n verrassende manoeuvre van Erasmus dat hij met zijn eigen Noordelijke en bescheiden versies van Crassus en Antonius, van Bruni en Poggio durft aan te komen.

Van Erasmus' vijf Tegenbarbaren worden er zoals gezegd twee niet met hun naam maar met hun functie aangeduid³⁴. Zij, de dokter en de burgemeester, beweren aanvankelijk wel dat ze als persoon en niet als ambtsdrager optreden³⁵, maar daarin slagen ze niet. Erasmus als auteur blijft de nadruk op hun functie leggen. Ook het beroep van de hoofdpersoon Batt, eens schoolmeester, nu stadssecretaris, wordt met trots vermeld³⁶. De overige twee, Erasmus en zijn vriend Willem Hermans, lijken ambteloos in de wereld te verkeren³⁷; hun kloosterlijke herkomst speelt geen enkele rol, zij presenteren zich als 'freischwebende Schöngesteister'. De toon van het gesprek wordt geheel bepaald door de drie stedelijke ambtsdragers. Omdat zij midden in het stadsleven staan en daarin hun verantwoordelijkheid dragen voeren zij hun barbarenstrijd *als burgers*. Zij zijn burger-humanisten die hun samenleving moreel willen

31 De twee niet-met-name-genoemden zijn al in 1928 geïdentificeerd door C. Sloomans, 'Erasmus en zijn vrienden uit Bergen op Zoom', *Taxandria*, XXXV, 121-123. Het gaat om de dokter Joost van Schoonhoven en de burgemeester Willem Colgheenes.

32 Hoofdpersonen zijn daar L. Licinius Crassus, redenaar en consul, en M. Antonius, praetor en censor, P. Sulpicius Rufus, C. Aurelius Cotta, consul en Q. Mucius Scaevola, augur.

33 Een goed overzicht van alle soorten namen die Erasmus in zijn *Colloquia* gebruikt is te vinden in ASD, 1-3,757-765. Canter gebruikt type-aanduidingen met pseudo-klassieke namen, zie literatuur in noot 24. Vergelijk ook V. Cox, *Renaissance dialogue* (hiervoor noot 15) 10, over verschillende typen van personages waartussen men kiest.

34 Helemaal in het begin spreekt Erasmus één keer van 'Jodocus de dokter' en 'Willem Conrad, de burgervader' (ASD, 1-1, 41: 1-2; CWE, XXIII, 20: 23,21: 1), waarna die namen niet terugkeren.

35 ASD, 1-1,44: 9-10; CWE, XXIII, 23: 15-20.

36 ASD, 1-1,65: 4; CWE, XXIII, 39:29.

37 ASD, 1-1,42: 16; CWE, XXIII, 21: 21.

verheffen door gebruik, in hun publieke optreden, van een specifieke, 'zuivere' kennis van de Goede Letteren. De kloosteromgeving die Erasmus en Willem Hermans hebben verlaten ligt letterlijk en figuurlijk vèr van de dispuutanten in hun idyllische tuin. De enige maatschappelijke nabijheid die wordt genoemd en gevoeld vormt de stad. Batts constatering dat de stadsjeugd slecht onderwijs krijgt, is aanzet en uitgangspunt van het hele dispuut. Met andere woorden: de *Antibarbari*, het eerste werk dat de voormalige kloosterling Erasmus buiten de muren neerschreef, was qua in- en aankleding civiel-humanistisch van aard³⁸. Het gesprek dat Erasmus in zijn Brabants Tusculum door — vooral — stads-Brabanders laat 'opvoeren' heeft alle kloosterproblematiek, alle vragen omtrent wereldverzaking achter zich gelaten. De lezer proeft de vreugde en opluchting van een auteur die eindelijk in vrijheid met zijn geestverwanten kan spreken. Jarenlang had hij als roepende in de woestijn zijn privé-barbarenstrijd moeten voeren, maar nu was die woestijn een tuin geworden, en klonk zijn stem niet meer alleen.

Een nieuwe toon, dus. Maar waarover gaat het gesprek? Tot nu toe weten we over de inhoud alleen dat die bestaat uit een pleidooi voor de schone letteren, door Erasmus de 'goede' genoemd. En die strijd wordt gevoerd tegen 'barbaren'. Maar wie zijn dat, en waarin steekt hun barbarij? Wie debatteren er nu precies met wie, en hoe verloopt het twistgesprek?

II *De problematische inhoud*

Het lijkt vreemd dat er op deze wezenlijke punten twijfel kan bestaan, maar die is er wel degelijk. Want ondanks de hierboven geschilderde attracties, die alle drie dienen om het werk toegankelijk te maken, laat deze dialoog zich niet gemakkelijk interpreteren. De strijd die de Tegenbarbaren voeren heeft duistere kanten. Pogingen om daar licht op te werpen lopen telkens vast op een aantal eigenaardigheden in opbouw en uitwerking van de tekst. De ironische situatie is dat die eigenaardigheden grotendeels samenhangen met de hierboven genoemde attracties, ja daar zelfs de tegenkant van vormen. Met name geldt dit voor de dialoogvorm, die we als een belangrijke stap in de ontwikkeling van de auteur hebben voorgesteld. Nu komt evenwel de vraag aan de orde of Erasmus ook werkelijk profijt trekt van de mogelijkheid die een gesprek hem biedt voor scherpstelling van de opgeworpen problematiek. Om vat te krijgen op de tegenstellingen die er onder Erasmusgeleerden heersen (zie boven blz. 171-172) stellen we vier deelproblemen aan de orde, en wel: 1 de rolverdeling tussen de dispuutanten, 2 de aard van de 'barbaren', 3 de aard van de 'barbaarse misdaden', en 4 de gebruikte argumentatie. Nadeel van deze werkwijze is dat er zaken uiteen worden gehaald die nauw samenhangen of zelfs aspecten van één verschijnsel zijn. Hopelijk weegt het voordeel, namelijk de mogelijkheid om het strijdperk der *Antibarbari* wat beter in kaart te brengen, tegen dit nadeel op.

³⁸ Deze toonzetting is al opgemerkt door Mestwerdt, *Anfinge des Erasmus* (noot 12) 251 -253, al gebruikt hij de term civiel-humanisme — die immers ook pas door het werk van H. Baron vanaf de jaren '50 ingang vond — nog niet. Tracy, 'Against the "Barbarians"' (noot 3) 21, noteert kort de situering in 'a civic milieu', maar werkt die gedachte niet uit.

1 Rolverdeling

De rolverdeling tussen de vijf disputanten heeft als punt van kritiek al een geschiedenis die bijna even oud is als het werk zelf, maar die toch nog aanvulling behoeft. Voor een goed begrip van het belang van de kwestie dienen we ons nog eens goed te realiseren dat de vijf Tegenbarbaren zich met zijn vijven in het goede kamp der 'goede letteren' bevinden: de vijand, de barbaar, staat buiten de tuin. Het vijftal vormt een front. Er is echter geen sprake van een gesloten linie: aanvoerder Batt loopt al snel uit, en sleept zijn medestrijders maar ternauwernood mee. De bevolgen stadssecretaris vult zo'n 83 van de honderd bladzijden en overstemt dus alle anderen. Dus: het werk mag dan als een samenspraak beginnen³⁹, het (ver)wordt al snel tot een betoog — Batts betoog. Een zo sterk overwicht van één van de sprekers heeft gevolgen voor de lezer. De gekozen vorm kan tot verveling leiden, en — belangrijker — tot het accepteren van Batts betoog als 'de mening van de auteur'. Beide zijn ernstige zaken. Dat verveling kon dreigen is, amusant genoeg, al direct als bezwaar aan Erasmus voorgelegd, en nog wel door de man aan wie hij zijn werk — vol trots, mogen we aannemen — had aangeboden: de Parijse humanist Robert Gaguin. Deze was ruim een generatie ouder en kon bogen op een eervolle carrière als geleerde, diplomaat en bestuurder⁴⁰. Erasmus had hem al eerder in een bijzonder vleeiende brief benaderd. Gaguin constateert in zijn dankbrief dat Erasmus een niet zo zeer moeilijke als wel hatelijke ('nare') taak op zich heeft genomen met zijn strijdgeschrift, en veroorlooft zich de volgende aanmerking:

men kan bezwaar maken tegen de leidende rol van Batt omdat zijn monoloog wat te lang duurt; want een speech die te lang doorgaat is vervelend, terwijl de toehoorder juist verfrist en geamuseerd wordt als de discussie wordt verlevendigd door een afwisseling van sprekers ... Zie maar wat dialoog-schrijvers doen: ze maken zelden gebruik van lang-aaneengesloten betogen, maar gebruiken meestal korte clausen en zinnen...⁴¹.

Oók amusant zijn de pogingen van hedendaagse Erasmuskenners om hun held tegen Gaguin in bescherming te nemen; daarbij wordt hem postuum zelfs aangeraden zich te verdedigen door zich te beroepen op zijn illustere voorbeeld Cicero⁴². Die liet zijn sprekers toch soms óók lang aan het woord? (Inderdaad, maar 'om de beurt', en dat is in de *Antibarbari* niet het geval!)

We gaan over naar een tweede onevenwichtigheid in de rolverdeling der Tegenbarbaren — een die nog geen commentaar heeft opgeleverd. Toch gaat er een opvallende werking van uit. Er bestaat een wanverhouding tussen het aantal deelnemers aan het gesprek en de gedachtenlijnen die zij verwoorden. Van de debaters zijn er

39 De werkelijke samenspraak, waaraan door allen wordt deelgenomen, staat aan het begin en beslaat ongeveer een vijfde van de gehele dialoog.

40 Allen, *Opus epistolarum*, I, 146. Over deze 'primus onder de Parijse humanisten' en zijn contacten met Aurelius, Erasmus' leraar en vriend, zie K. Tilmans, *Aurelius en de Divisiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Hilversum, 1988) 30-33.

41 Allen, *Opus epistolarum*, I, 153-154: 32-42.

42 Mestwerdt, *Anfänge des Erasmus*, 250; en K. Kumaniecki in *ASD*, 1-1, 20-21: 'It can be stated that although Erasmus did not succeed in equalling Plato ... he most certainly equalled Cicero, whom he took as his model...'

namelijk tweemaal twee van precies hetzelfde type, waardoor er in feite telkens één overbodig is. Erasmus zelf en zijn vriend Willem Hermans zijn gelijksoortige 'vrijgestelden'; de dokter en de burgemeester zijn evenzeer gelijksoortige dienaren van de publieke zaak. Wat die laatste twee verbindt, is dat zij de echte oppositie tegen leider Bart vormen: maar binnen hun team speelt de burgemeester duidelijk de hoofdrol. Hij is Batts werkelijke uitdager, want hij wordt direct in het begin van het gesprek al door Batt beschuldigd van bestuurlijke nalatigheid ten aanzien van de goede zaak van de letteren⁴³, hij wordt door Batt aangekeken voordat die met zijn grote betoog begint⁴⁴, en hij is de enige die inhoudelijke tegenwerpingen tegen Batts redeneringen maakt én volhoudt⁴⁵. De dokter vormt eigenlijk niet meer dan zijn schaduw, want hij geeft inhoudelijk uiting aan dezelfde twijfel waarmee de burgemeester Batt confronteert: kan de jacht op de schone letteren niet gemakkelijk afbreuk doen aan een vrome levenswijze? — maar hij doet dit in het begin, en komt na een lang weerwoord van Batt niet meer aan de beurt⁴⁶. Al met al had zijn bijdrage heel goed in het pakket van de burgemeester kunnen zitten, waarmee diens inbreng aan zwaarte gewonnen zou hebben. Als dan op dezelfde manier de aardige en speelse, maar inhoudelijk betekenisloze bijdrage van Willem Hermans aan Erasmus zelf was toebedeeld, zou de structuur van het debat veel duidelijker zijn geworden: drie deelnemers, waarvan er een, niet-betrokken en beminnelijk, met zijn stimulerende vragen de twee echte opposenten tot discussie aanzet, namelijk Batt die de strijd voor de schone letteren *tout court* voert, en de burgemeester die de gevaren verwoordt die een absolute overgave aan die strijd kan meebrengen — zowel voor de individuele christen als voor de christelijke samenleving.

Waarom liet Erasmus zijn gesprek dan door zovél personen voeren? Ongetwijfeld allereerst omdat Cicero dat in *De oratore* ook had gedaan (er treden daar vier tot zes sprekers op, in wisselende samenstelling). Een bijkomende reden lag misschien besloten in de mogelijkheid aan te tonen hoe groot zijn kring van humanistenvrienden (al) was. De ruime rolbezetting van de *Antibarbari* toont zijn jeugdig enthousiasme voor de verbreiding van de goede zaak der letteren. Maar waarschijnlijk had hij de consequenties van die vorm niet uitgedacht. Dat hij met de *Antibarbari* bewust naar een nieuwe dialogvorm zou streven, zoals Schoeck heeft gesuggereerd⁴⁷, lijkt toch niet zo waarschijnlijk. De situatie zal eerder zó zijn geweest dat hij terzake wel veel losse ideeën, maar geen normatieve theorie had⁴⁸. Als we afgaan op de verzameling

43 ASD, I-1, 50: 27-33; CWE, XXIII, 28: 9-14.

44 ASD, I-1, 66: 7; CWE, XXIII, 40: 29.

45 De burgemeester is tevens de enige opponent van Batt die enige consistentie toont in zijn eerste redenering ten aanzien van het verval der letteren, ASD, I-1, 46-47; CWE, XXIII, 24-26, en zijn latere tegenwerpingen tegen Batt, ASD, I-1, 130, 134-136; CWE, XXIII, 112-113, 115-118, 120. Vergelijk hierna in de tekst blz. 181-182.

46 Voor de tegenwerpingen van de dokter zie ASD, I-1, 96-97, 98, 101; CWE, XXIII, 74-75, 77, 80; ik zie hier geen verband met zijn eerder geuite 'astrologische ondergangsvisie', ASD, I-1, 46-47; CWE, XXIV, 41.

47 Schoeck, *Erasmus grandescens* (noot 13) 94.

48 Zie Enenkel, *Kulturoptimismus und Kulturpessimismus* (noot 24) 137-142 voor het ontbreken van een algemeen geaccepteerde theorie van de dialoog in Erasmus' tijd.

De copia verborum et rerum, waarvoor hij de grondslagen in de jaren 1490 legde, zien we dat hij daar het begrip 'dialogismos' associeert met redes die in de mond van historische personen worden gelegd. Interessant is dat hij daar waarschuwt tegen te lange betogen, en aanbeveelt ze te onderbreken, te variëren, op te vrolijken⁴⁹. Ongetwijfeld zat zijn geheugen ten tijde van de *Antibarbari* vol met voorschriften ten aanzien van de dialoog, maar stond hij zichzelf toe daar vrij mee om te gaan. Het resultaat: Batts overwicht en de type-verdubbelingen, bevredigde hemzelf in elk geval zo dat hij op die wezenlijke punten in 1520 geen wijzigingen aanbracht. Misschien was hij zich er altijd wel van bewust geweest dat hij meer een 'tissue de discours' dan een echte dialoog had geleverd⁵⁰.

2 Karakter van de 'barbaren'

Nu de vraag wie het eigenlijk zijn, die barbaren waartegen de vijf vrienden in hun *hortus conclusus* ten strijde trekken. Omdat Erasmusgeleerden hier geen probleem zien lijkt het stellen van de vraag geforceerd, maar de variatie die hun 'barbarenbeeld' toont, rechtvaardigt een heroverweging. Want hoewel het in grote lijnen voor elke lezer duidelijk is tegen welk type barbaar Erasmus en zijn vrienden strijden, toch maakt het uit of die zich hult in de pij van Erasmus' eigen kloosterbroeders⁵¹, in die der bedelmonniken⁵², of dat ze eenvoudig gelijkgesteld kunnen worden met alle vijanden van de 'humanities'⁵³, of zelfs van 'humanism'⁵⁴. Wie heeft Erasmus eigenlijk (vooral) in zijn hoofd gehad? Al die genoemde categorieën? Ik wil hier pleiten voor een vernauwing en een specificering: het ging hem in eerste instantie om de schoolmeesters. Aan die opperbarbaren voegde hij later de orden toe, en eenmaal op dreef zag hij de barbaren overal... maar het waren de meesters van de stads- en kapittel-scholen die zijn verontwaardiging hadden aangestoken. Met hùn onkunde en nalatigheid begint en eindigt de dialoog; met een klacht over zijn eigen gebrek aan goede leermeesters opent Erasmus zijn opdrachtsbrief⁵⁵. En het is een (ex-)schoolmeester, Batt, aan wie hij de hoofdrol in het dispuut toekent — een rol die hij oorspronkelijk aan zijn oude kloostervriend Aurelius (Cornelius Gerard) had toebedacht⁵⁶. Waarachtige bezorgdheid om het peil van het onderwijs in de stadsscholen was, zo blijkt uit de opbouw van de *Antibarbari*, zijn belangrijkste drijfveer.

Maar als de zaken zo duidelijk liggen is het toch vreemd dat er in het geleerde com-

49 Zie *CWE*, XXIV, resp. 586, 649, 658.

50 Voor deze gedachte zie J. Usewijn en C. Matheussen, 'Erasmus et l'historiographie', in: G. Verbeke, J. Usewijn, ed., *The Late Middle Ages and the dawn of humanism outside Italy* (Leuven, Den Haag, 1972) 31-43, hier 33. Vergelijk ook Eckert, *Erasmus von Rotterdam* (noot 11) 1,65, die het veelbetekenend acht dat Erasmus zelf in 1523 zijn *Antibarbari* tot het 'declamatorium genus' rekende.

51 Zie R. Stupperich, *Erasmus von Rotterdam und seine Welt* (Berlijn, 1977) 39.

52 Meissinger, *Erasmus von Rotterdam* (noot 11) 33, 39; en daarna vooral M. Mann Phillips, *CWE*, XXIII, 11-13, die een strikt verband legt met Erasmus' strijd tegen de Leuvense theologen.

53 C. R. Thompson in *CWE*, XXIII, xxvi, lvii, lviii.

54 M. Mann Phillips in *CWE*, XXIII, 3; ook Schoeck, *Erasmus grandescens*, 93. Voor 'humanism', resp. 'humanities': A. Grafton, L. Jardine. *From humanism to the humanities* (Londen, 1986) xvi.

55 *ASD*, 1-1, 35: 4; *CWE*, XXIII, 16: 3-7.

56 K. Kumaniecki in *ASD*, 1-1, 9-10.

mentaar op de *Antibarbari* nauwelijks over de schoolmeesters en veel over de geestelijkheid wordt gesproken⁵⁷. Er zijn twee mogelijke verklaringen. De eerste steekt hierin, dat Erasmus' tekstuele toevoegingen aan de drukversie van 1520 vooral bestaan uit aanvallen op monniken en broeders. Dat feit heeft terecht veel geleerde aandacht getrokken⁵⁸, omdat het licht werpt op de verslechterende verhouding tussen Erasmus en diverse geledingen binnen de geestelijkheid. Ons interesseert hier echter de Erasmus van 1495 en dus de vraag of de toegevoegde barbaren de oorspronkelijke hebben verdrongen. Die kwestie is een discussiepunt dat samenhangt met de visie die men op het geheel van de gedrukte tekst van 1520 heeft. Sommigen zien nog breuklijnen waarvoor Erasmus zelf door zijn revisie van 1520 verantwoordelijk is⁵⁹. Zelf zie ik ze niet, en zou liever spreken van verfraaiende toevoegingen⁶⁰; er is duidelijk meer vertoon van eruditie, en daarin past een scherpe aanval op de bedelorden heel wel: de notie dat er een speciale connectie tussen de orden en barbarij bestond, was immers gemeengoed in humanistenkringen⁶¹. Persoonlijke geraaktheid van Erasmus — door ruzie met de Leuvense theologen, bijvoorbeeld — valt natuurlijk niet uit te sluiten, maar die heeft hoogstens versterkend gewerkt.

De tweede reden waarom de schoolmeesters aan de geleerde aandacht plegen te ontsnappen heeft niet met de revisie van de tekst te maken. Al in de versie van 1495 maakt Erasmus het zijn lezer moeilijk om vat te houden op de barbaarse schoolmeesters, doordat hij Batt de vijand in drie vage soorten laat verdelen, die in de plaats komen van concrete categorieën als de schoolmeesters of de orden. Het zal nu gaan, zegt Batt, tegen 'totaal-onwetenden, halfontwikkelden, en arroganten'. Erasmusgeleerden hebben spitsvondige invullingen van deze drie categorieën voorgesteld⁶², maar die helpen, geheel afgezien van de vraag of ze op zichzelf overtuigen, de lezer niet werkelijk verder, want Batt blijkt er van de drie slechts één te behandelen. En die ene is de eerste, die der 'totaal literatuurlozen'... een minder interessante soort dan die andere twee, de halfgeletterden en de 'arroganten'. Dàt zijn gevaarlijke vijanden, tegenstanders bovendien waarmee de Tegenbarbaren in de praktijk mee te maken hebben, maar juist zij komen niet aan de beurt...

Naarmate de dialoog verloopt, blijkt het gezicht van de barbaren überhaupt te vervagen. Na de eerste ontmoeting, waarin de vrienden ieder hun reden voor het verval van 'alle letteren der Ouden'⁶³ uiteen hebben mogen zetten, blijkt dat alleen Batt die

57 Zij staan alleen nog prominent bij R. Pfeiffer, 'Die Wandlungen der 'Antibarbari'', in: *Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus von Rotterdam* (Basel, 1936) 50-68, hier 62: 'die Hauptverbrecher bleiben die bildungslosen Lehrer...'

58 Zie al Hyma, *Youth of Erasmus* (noot 3) 290, en samenvattend M. Mann Phillips, *ONE*, XXIII, 11-13. 59 *CWE*, XXIII, 14.

60 Daarin gesteund door Pfeiffer, 'Wandlungen', 67: 'Trotz allen Wandlungen durch drei Jahrzehnten sind die Antibarbari im Wesen und im Ziel sich gleich geblieben...'

61 Tracy, 'Against the 'Barbarians'', 14-15.

62 Bejczy, 'Overcoming the Middle Ages', 38 sluit zich aan bij B. Bradshaw, 'The christian humanism of Erasmus' *Journal of theological studies*, n. s. XXXIII (1982) 430-431, 447, alwaar 'groep 2', de halfontwikkelden, met de scholastici ingevuld worden, en 'groep 3', de arroganten, met 'humanists who neglect Christianity'; voor de wei-bestreden 'groep 1' blijft dan over 'those with a fideist view' wat mij teveel eer lijkt voor de totaal onwetenden.

63 'Omnes litterae veterum'; aldus zowel in de versie van 1495: *ASD*, 1-1,45: 5, als in die van 1520: 45: 20.

ondergang wijt aan *menselijke* fouten, en wel aan de fouten van mensen die nog in leven zijn: de 'arcadische ezels' die hun wijsheid in de scholen staan uit te balken. Treurig is dat zij daar alle kans voor krijgen, want mensen jagen nu eenmaal hun privé-belangen na, zonder oog voor zaken van algemeen nut als goed onderwijs⁶⁴. Ook vorsten en geestelijkheid tonen zich in dit opzicht nalatig⁶⁵. Dus: van hen die de macht hebben om iets aan het onderwijs te doen valt niets te verwachten; de enkelingen die hun stem nog wel eens verheffen zijn 'hypocrieten', die zich geheel onterecht tot censor opwerpen ... eigenlijk 'eerder beesten dan mensen'⁶⁶.

Aan dit verderfelijke stel voegt Erasmus dan bij zijn revisie van 1520 de (wel èrg losbandige) bedelorden toe⁶⁷, en tegen deze combinatie van 'valse vromen' laat hij zijn Batt dan een sprankelend-erudiete, zeer venijnige scheidrede afsteken. (Over de inhoud straks.) Juist als de rook van het spervuur de barbaren voor de eerste keer aan het oog dreigt te onttrekken, herinnert de burgemeester Batt op speels-civiele toon aan de schoolkwestie. Daarmee zet hij hem aan tot het uiten van een hoogst-persoonlijke grief: twee jaar geleden had hij, Batt, vers uit Parijs, de arme schooljongens van hun barbaarse lespakketten willen bevrijden, maar dat werd onmogelijk gemaakt door geestelijken en burgers die vreesden voor moreel verval van de jeugd. Hoewel die tegenstanders van de goede letteren een willig oor bleken te vinden bij het allerlaagste *vulgus*, was Batt zich als een ware Hercules blijven verzetten⁶⁸. — Op dit punt aangekomen onderbreekt de burgemeester Batt met zijn eerste inhoudelijke argument (hadden die tegenstanders van de onderwijshervorming dan geen goede redenen?), waarmee het eigenlijke debat had kunnen beginnen ... ware het niet dat hoofd-aanvaller Batt bij het omstandig hernemen van zijn betoog die gewraakte anti-onderwijsvernieuwers uit het oog verliest, ten gunste van de drie bovengenoemde categorieën van 'onwetenden, half-wetenden, arrogant'⁶⁹; waarvan er dan, zoals gezegd, maar één aan de beurt komt. Vanaf dit moment worden de barbaren steeds meer tot 'ze', waarbij ze soms met handwerkslieden, dan weer met bedelmonniken worden vergeleken⁷⁰; nog even krijgen ze contouren onder de aanduidingen 'onze dialectici' of 'onze anti-academici'⁷¹, maar als groep lossen ze op als Batt een anonieme 'doodsvijand van onze studies' opvoert die het ganse barbarendom in zich belichaamt. De man is een burger, een oude schoolvriend, geen geestelijke⁷². Verderop staat deze vijand zijn plaats af aan een ergerlijke losbol, een vrolijke drinkebroer bij wie Batt te

64 ASD, I-1, 51: 10-13 en 30-33; CWE, XXIII, 29: 6-8.

65 ASD, I-1, 55: 10 en 27 voor de *principes*; de geestelijken heten in 1495 *ecclesiastici* (55: 10) en in 1520 *ecclesieproceres* (55: 26); CWE, XXIII, 32: 9, 12, 14.

66 ASD, I-1, 57: 8-9; CWE, XXIII, 33: 4.

67 ASD, I-1, 57: 15-19; CWE, XXIII, 33: 15.

68 ASD, I-1, 62: 4-63: 1; CWE, XXIII, 36: 29-37: 4.

69 ASD, I-1, 68: 14-24: de eerste categorie is van hen die de *literaturam universam poeseos nomine detestantur*, de tweede is die van de *indocte docti*, die wel iets weten, maar *humanitatis ... literas, sine quitus caeca est omnis doctrina, angue peius oderunt*; en tenslotte is er een laatste van mensen die *quodvis literarumgenus...probant ...atea lege, utipsiprosummisetpoetisrhetoribushabeantur*...(die laatste hebben we in de tekst vertaald met de 'arroganten').

70 De diverse arbeiders: ASD, I-1, 73: 7-11; de bedelorden aldaar resp. 47: 12-14 en 49: 1-34.

71 *Dialectici*, ASD, I-1, 85: 28-29; *antacademici* aldaar 89: 14.

72 ASD, I-1, 107: 17-22; CWE, XXIII, 86: 36- 87: 3.

gast is op een missie naar Vlaanderen⁷³. Ook deze tweede vertegenwoordiger van het barbarendom draagt geen pij. Uiteindelijk komt de burgemeester weer aan het woord met zijn kernpunt: is die nieuwe eruditie nu echt nodig voor een christelijke levenswandel? De apostelen beschikten dâar toch ook niet over? Batts antwoord (liever: dooddoener) is dan: wat hebben we eigenlijk met die ongeletterde apostelen te maken, we hebben het toch niet over hen, maar over de schoolmeesters⁷⁴? Waarmee hij terug is bij af.

3 De aard van de verwijten

We zagen hiervóór dat de barbaren moeilijk in het oog te krijgen én te houden zijn. Hetzelfde probleem doet zich voor bij pogingen om te definiëren waarvan ze nu precies worden beticht. In welke vorm bieden ze aanstoot: actief, passief? Gaat het om barbaarse intenties of ook om barbaars gedrag?

Eén ding wordt al snel duidelijk: om beide, maar vooral om het laatste, om barbaars optreden. Aan inhoudelijke argumenten komen de barbaren namelijk helemaal niet toe, omdat ze te lui voor denkwerk zijn, en volop bezig met uitpattingen. Bovendien zijn het arrogante leeghoofden. Ze weten niets — ze vormen immers ook de categorie van 'hen die de *republiek der letteren* met wortel en tak uit willen roeien' — maar dat komt doordat ze te lui zijn om iets te leren. Dus weten ze niet waarover ze het hebben, verschuilen ze zich achter vage argumenten van religieuze aard, en hebben ze alle tijd om zich aan ieder soort zingenot over te geven. Ze verachten wat ze niet kennen, en zijn dus 'slaafs vee, waar zelfs ezels nog om zouden lachen'⁷⁵.

Het valt niet mee om deze combinatie van verwijten interessant te blijven vinden. Omdat Batts filippica bij iedere herneming al snel een algemeen-moralistische strekking van genoemde aard krijgt⁷⁶, begint de lezer zich af te vragen of er een noodzakelijk verband bestaat tussen het versmaden van de goede letteren en overmatig drankgebruik of intellectuele luiheid. Toch blijkt er hier en daar onder de standaardverontwaardiging⁷⁷ nog wel een meer specifieke ergernis te schuilen. Soms onderbreekt Batt zijn lawine van invectieven om expliciet te wijzen op een omstandigheid die mede verantwoordelijk is voor de stupide zelfdunk van de vijand: slecht onderwijs. Op het punt van lesmateriaal is ieder onderscheidingsvermogen allang zoek; hier heersten en heersen er 'anti-academici', die meesters zijn in het bedenken van fraaie titels voor nietswaardige teksten⁷⁸. Ook weten ze niet wie wie is: deze ezels rekenen Hieronymus tot de grammatici en niet tot de theologen⁷⁹! Kortom, ze kunnen zich in

73 ASD, I-1, 124: 9 vlg., CWE, XXIII, 105: 7 vgl.

74 *Ludimagistri*, ASD, I-1, 130: 18; *ludi literarii et quidem publici*, aldaar 131: 2; CWE, XXIII, resp. 113: 28 en 114: 13.

75 ASD, I-1, 73: 13-14: 'O contemptores *servumpecus*, quos vel ipsi derideant asini...'; wat milder: 'rusticana cohors', 70: 27.

76 Een algemene indruk het gemakkelijkst uit de CWE, XXIII: luiheid vooral op 54-55, 83, 99-100; arrogantie 61-74; losbandigheid 47, 103-106.

77 Vergelijk Tracy, 'Against the 'Barbarians'', 13: het 'luiheid'-verwijt is bij humanisten van Erasmus' generatie een topos.

78 Als daar zijn: 'gemma, margarita, floretus, rosetum, speculum, catholicon, mammetrectus, summa', ASD, I-1, 89, 14-90: 4; CWE, XXIII, 67: 1-8.

79 ASD, I-1, 118: 14-18; CWE, XXIII, 98: 27-33.

het land der letteren niet oriënteren, maar dwalen er desondanks welgemoed en vol zelfbewustzijn door.

Dit laatste type van verwijt: het gebruik van verkeerde leerstof, dat veel specifiek is dan de eerstgenoemde categorie van de luie bandeloosheid, heeft Erasmus in 1520 nog aanzienlijk aangevuld. Hij noemt meer 'verkeerde' titels, en voegt een flagrant geval van foute~klassificering toe: de barbaren, die smakelozen, houden auteurs als Plinius en Livius nota bene voor dichters! Sommigen gaan zelfs zo ver dat ze menen Latijn te kunnen leren uit het Psalter of uit de Spreuken⁸⁰! (Een nogal opvallend verwijt, dat laatste, want de mogelijkheid dat de student inhoudelijke compensatie uit gebrekkige taal zou weten te puren blijft onbesproken.) Betekent dit alles nu dat Erasmus' ergernis over de slechte leerboeken met de jaren was toegenomen? Nee, want hij kende de langere rij slechte titels al in 1489, toen hij die — in iets andere vorm — per brief aan zijn vriend Aurelius presenteerde⁸¹. Interessant is dat hij juist deze brief in 1519 geschikt achtte voor publicatie, hem toen herzag, en hem dus kort voor het werk aan de *Antibarbari* onder ogen had gehad. Met andere woorden: Erasmus' toevoegingen van 1520 berustten niet op verse ervaringen, integendeel: ze waren dertig jaar oud. Trouwens: al in 1489 was het niet zijn eigen rijtje geweest: hij had het aangetroffen in Valla's voorwoord op zijn tweede boek van de *Elegantiae*⁸². Erasmus vulde in 1520 het 'foute-leerstof-verwijt' aan met stof die hij al als kloosterling kon citeren.

Het zijn dus niet alleen de barbaren zelf die in de loop van de *Antibarbari* vervagen, het zijn ook de verwijten die tot hen gericht worden. Wat er in 1520 werd toegevoegd berust niet op verse ergernis, maar op de wens tot fraaiere stoffering van de tekst. De werkelijke aard van de beschuldiging wordt kernachtig samengevat als Batt betuigt dat 'haten van de letteren' de opperste vorm van barbarij is, en niets heeft te maken met het bewaren van ongerepte vroomheid. Waar het uiteindelijk om gaat, is minachting voor 'retorica, poëzie, en de Oudheid'⁸³. Dàt verwijt figureerde al in de eerste titel van de *Antibarbari*, die van 1495: 'Een verdediging waarin de redeneringen worden weerlegd van barbaren die strijden tegen de poëzie en de wereldlijke literatuur'⁸⁴. Een interessant verwijt, vooral vanwege dat 'wereldlijke'. Maar juist daarop wordt niet ingegaan.

4 De gang van de redenering. Retorische trucs

Hoe wordt dan tenslotte die belofte uit de oorspronkelijke titel, het weerleggen van de 'redeneringen der barbaren', waargemaakt? Hoe verloopt de discussie tussen de

80 Dit zijn *blitei*, 'mensen zonder smaak': ASD, 1-1, 57: 22-58: 12; CWE, XXIII, 33: 21-34: 4.

81 Alien, *Opus epistolarum*, I, nr. 26 (1489) 86-91.

82 J. Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Erasme* (2 din.; Parijs, 1981) I, 184-185. Er zit een lichte variatie in de rijtjes.

83 'Damnatis rhetoricen, odistis poesim, odistis antiquitatem': ASD, 1-1, 73: 15-17 (CWE, XXIII, 47: 22-24). In nog iets meer 'gepolijste' vorm herhaald ASD 76: 31-77: 4: wat de verachters minachten is ciceroniaanse *eloquentia*... Chryssippi *acumen*... *poësis*, en *de politijs veterum theologorum* (CWE, XXIII, 51:22-27).

84 'Contra poesim et litteraturam secularem', ASD, 1-1, inleiding 14.

onderling strijdende Tegenbarbaren? Stelt de auteur Erasmus ons een winnaar voor en zo ja: hoe heeft die de opgeworpen bezwaren dan overwonnen?

Dat het niet meevalt om de lijn van het debat vast te houden komt gedeeltelijk door de hiervóór al aangemerkte eigenaardigheid dat zowel de aard van de barbaren als de hun gedane verwijten in de loop van het betoog vervagen. Een veel grotere hindernis echter vormen enkele steeds weerkerende retorische trucs⁸⁵. Het zijn er drie: niet ingaan op de vraag van de tegenstander, omkering van zijn vraag, en tenslotte: moedwillige betekenisvergliding in de gebruikte terminologie. We tonen deze trucs aan door het verloop van de discussie in grote lijnen te volgen.

Na twee inleidingen, één waarin Erasmus' vier gasten elk hun reden voor de ondergang van de letteren geven, en één waarin Batt een eerste aanvalrede houdt — en wel tegen de schoolmeesters met hun aanhangers — stelt de burgemeester hem de volgende vragen:

- Is het niet waar, Batt, dat je met je nieuwe onderwijsprogramma christelijke schrijvers door heidense vervangt?
- Is het daarmee dan ook niet zo dat je bekende stof door onbekende vervangt, die veel meer inspanning vereist?
- En loop je niet het gevaar dat je kuise, opbouwende stof voor onkuise inruilt⁸⁶?

Het zijn typerende vragen van een burgervader die zich verantwoordelijk voelt voor de inhoud van het openbaar onderwijs. Hij krijgt echter geen antwoord. Op het eerste deel van de vraag, het verlies aan christelijke auteurs ten bate van heidense, gaat Batt niet in, en de impliciete beschuldigingen van de volgende twee — te moeilijk? te losbandig? — keert hij om: de studenten zijn te lui en zélf onkuis; verder zijn ze ook nog schijnheilig en arrogant. Maar met deze omkering bereikt hij wel uitstel, geen afstel van de vraag waarom het uiteindelijk zal gaan: zijn die 'letteren' nu nuttig, nodig of schadelijk voor de christen; anders en scherper gezegd: wat zijn zij waard tegenover de simpele boersheid van de apostelen⁸⁷? Eenmaal loopt Batt zelf tegen die vraag aan, eenmaal werpt de dokter hem op, en eenmaal doet de burgemeester dit. De eerste keer is Batts antwoord een combinatie van omdraaiing en ontwijking: op de vraag of het niet zo is dat de eenvoudigen van geest de hemelen beërven, stelt hij de tegenvraag waarom die hemelen eigenlijk waardering voor 'boersheid' (*rusticitas*) op zouden moeten brengen — dat zou toch betekenen dat wij allen die boerse grofheid boven alles zouden stellen⁸⁸? (Kennelijk zijn 'wij' zonder meer een afspiegeling van de hemelse preferentie.) Hij vervolgt met een lange uiteenzetting over het

85 'Trucs' in de zin van het gewone spraakgebruik, niet als verwijzing naar technisch-retorische *loei*. Erasmus kende in 1495 zijn Cicero en Quintilianus natuurlijk terdege en dus is het niet onmogelijk dat hij niet alleen in hun argumentatieleer, maar ook in hun leer van de argumentatie/ou/en was geverseerd (zo kan hij, bijvoorbeeld, als 'truc' het uitwijken naar een andere zaak dan de behandelde gekend hebben: (Cicero) *Ad Herennium*, II, xxvii, 43, vergelijk Cicero, *De inventione*, 1,94; of ook het bedrieglijk variëren in woordgebruik: Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, VI, iv. In het algemeen was hij bekend met *elenchi* (sofismen), zie ook J. Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Érasme*, II, 1060. Maar een onderzoek naar het ontleningsaspect van Erasmus' retorische techniek in de *Anlibarbari* zou hier te ver voeren.

86 ASD, 1-1, 63: 21-28; CWE, XXIII, 38: 19-24.

87 ASD, 1-1,76: 2-3; CWE, XXIII, 50: 17.

88 Vertaling van 'brutaMSD, 1-1,76: 7; CWE, XXIII, 50: 22: 'stupidity'.

nut van de 'heidense eruditie' waarbij de vraag naar de *noodzaak* wordt vermeden: dat de christelijke leer in door heidense geleerdheid vruchtbaar gemaakte bodem ontkiemde⁸⁹ betekent immers niet dat die leer anders niet was ontkiemd. Dat de heidenen alles al hadden uitgevonden dat sindsdien zijn nut bleef houden (zoals weven, verven, medicamenten, schrijven, het Latijn⁹⁰) brengt niet noodzakelijkerwijs mee dat ook hun literatuur nu onmisbaar is. Het is alsof Batt aanvoelt dat zijn bewijsvoering niet sluitend is, en dat brengt hem tot twee overmoedige uitingen: dat hij zich wil noemen naar elke heiden die hem beter onderwijst dan een christen vermag te doen⁹¹); en dat christelijke eruditie eenvoudig niet bestaat⁹². Om deze toch wel vérgaande beweringen niet te sterk te doen naklinken vervolgt Batt dan met een lange verhandeling over de vaak voorkomende arrogantie bij onwetenden, die in zo schrill contrast staat met de bescheidenheid der echte geleerden⁹³ — een afleidingsmanoeuvre dus, geen antwoord.

Toch beseft ook Batt wel dat die hooggeprezen heidense eruditie uiteindelijk in verband gebracht moet worden met de eisen van de christelijke *charitas*, ja zelfs dat Paulus die laatste hoger heeft gesteld⁹⁴. Het is de dokter die hem hier de pin op de neus zet: leidt aandacht voor de heidense eruditie niet af van het pad der christelijke deugdzaamheid? Gaf Christus niet het voorbeeld van gepaste nederigheid toen hij op een ezel Jeruzalem binnenreed, met totale veronachtzaming van retorische vaardigheden? In zijn antwoord maakt Batt opnieuw gebruik van de twee nu welbekende trucs: omkering en ontwijking: hij verwijt hun, die aan Christus' intocht en dus aan de ezel refereren, dat zij in verstandelijke zin zelf ezels zijn: met 'deze mystieke bewoordingen' (Christus' ezelijden etc.) verwijzen zij immers niet naar datgene wat iemand *weet*, maar naar wat hij *voelt*⁹⁵. Als de dokter dan toch wil weten hoe hij de verhouding tussen eruditie en *deugd* moet zien past Batt de omkeringstruc wéér toe: kan men in geval van ondeugd niet beter mèt dan zonder eruditie zijn⁹⁶? En als hij voelt dat hij nu in de gevarenzone belandt — want ook Batt moet wel inzien dat goedverkochte ondeugd gevaarlijker is dan 'onnozele' — wendt hij de steven naar deugdzame geleerden die verzuimen hun deugd uit te dragen. Waarmee hij zichzelf opnieuw tot een drastische uitspraak verleidt: aan de verbreiding van het christendom hebben de geleerden een grotere bijdrage geleverd dan de martelaren; van die laatsten zijn er immers grote aantallen geweest, terwijl kerkgeleerden altijd schaars waren. Bovendien: terwijl de martelaren door hun dood het getal der christenen verminderden, vergrootten de geleerden het juist met hun wervende exegese⁹⁷!

89 ASD, 1-1,84: 12-13; CWE, XXIII, 61: 17-18.

90 ASD, 1-1, 79: 18-80: 22; CWE, XXIII, 56: 17-60: 26.

91 ASD, 1-1, 81: 18-22; CWE, XXIII, 58: 19-22.

92 ASD, 1-1, 84: 25-29; CWE, XXIII, 61: 34-38.

93 ASD, 1-1, 83: 34 tot 93: 24; CWE, XXIII, 61: 30 tot 71: 6.

94 ASD, 1-1,93: 25-96: 5; CWE, XXIII, 71: 11-73: 37.

95 'Non ad intellectum sed ad affectum'; ASD, 1-1,99: 21 ; CWE, XXIII, 78: 2-4.

96 ASD, 1-1, 102: 17-20; CWE, XXIII, 80: 33-35.

97 ASD, 1-1, 103: 27-104: 5; CWE, XXIII, 82: 32-83. Hij komt tenslotte uit bij Augustinus, *De docirina Christiana*, waarin het nut van de dialectiek voor de uitleg van theologische kwesties wordt behandeld: ASD, 1-1,115:5-12; CWE, XXIII, 95:21 -31. Het 'divus Aurelius' waarmee Erasmus Augustinus aanduidt, vertaalt Mann Phillips droogweg met 'St Augustine' (!).

Het is verbazend dat geen van de disputerende vrienden aan Batt verwijt dat hij met deze relativering van het bloed der martelaren wel ver gaat. Zij beiden hun tijd. Batt vult die met een hernieuwde tirade tegen de ongeletterden die aanvallen wat zij niet kennen, waarbij hij uitlegt dat de vrije kunsten voor-christelijk zijn, maar toch Christus betreffen⁹⁸. Vervolgens komt hij bijna ter zake in een betoog over de dienstbare functie die de vrije kunsten zouden kunnen hebben voor 'versiering en gebruik van ons geloof'⁹⁹, maar op het moment dat hij raakt aan de (eventuele) onmisbaarheid van die vaardigheden voor het geloof, keert hij terug op de luiheid en onwil van hen die de waarde van die 'wereldlijke letteren' niet hoog genoeg aanslaan. Zodoende stelt hij de brandende kwestie weer uit, maar toch komt hij er zelf op terug met de erkenning van het feit dat het christelijk geloof niet ontstond in kringen van geleerden en dichters, maar in die van van ruwe vissers¹⁰⁰.

Het is op dit punt dat de burgemeester nu inhaakt, met de terechte opmerking dat Batt een lange omweg heeft gemaakt om juist deze kwestie te omzeilen¹⁰¹. En ondanks Batts afleidende stelling dat de apostelen zelf dan wel niet geleerd waren, maar zich ook niet tegen 'ontwikkeling' keerden, houdt de burgemeester nu vol: de apostelen begrepen de Schrift niet door eigen menselijke inspanning, maar door hemelse genade¹⁰². Relativeert dat gegeven de waarde van onze eigen menselijke inspanning niet terdege? Batts omkerend antwoord wordt nu wel bijzonder stoutmoedig: hoeven we soms alleen naar kennis te zoeken die uit de hemel valt? Waar spannen we ons dan eigenlijk voor in? Als de Heilige Geest ons in één keer zou verlichten, hoe zouden we dan alles wat ons tegelijk geopenbaard werd moeten onthouden? Dat zou veel te lastig zijn, dus kan die Heilige Geest beter zo nu en dan eens langskomen¹⁰³. Dit gaat de burgemeester te ver, en hij houdt vol: de apostelen Petrus en Jacobus zijn toch voorbeelden van mensen die zonder enige angst dat zij niet uit hun woorden zouden komen, rechtstreeks en zonder retorische kennis hun wijsheid uitdroegen?

En nu voor het eerst lijkt Batt antwoord te geven: goed, zegt hij, — maar toch mogen we niet werkeloos gaan zitten wachten op inspiratie van de Heilige Geest; het evangelie mag ons dan wel verbieden om ons zorgen te maken voor de dag van morgen, het verbiedt ons geenszins om intussen naar wijsheid te blijven streven¹⁰⁴. Met deze vorm van inbinding lijkt Batt zijn zaak toch nog veilig te stellen, maar eigenlijk doet hij dit door van de derde hiervoor genoemde kunstgreep gebruik te maken: nu dus niet van ontwijking of van omkering, maar van betekenisvergliding. Dat heeft hij al eerder gedaan door de apostolische eenvoud (*simplicitas*) constant in boersheid (*rusticitas*)

98 ASD.I-1, 110: 14-16; CWE, XXIII, 90: 10-12. Dit is de cruciale zin die inde *Antibarbari-ikmtuui* altijd weer wordt aangehaald om aan te tonen hoe Erasmus de connectie klassieke cultuur-christendom ziet.

99 ASD, 1-1, 117:23 vlg.: de 'buit van Egypte'; CWE, XXIII, 98: 5 vlg.

100 De gevoerde discussie over de vraag of bepaalde apostelen (Paulus, Johannes, Jacobus) nu eigenlijk wel of niet 'rusticus' waren, ASD, M, 122-123, CWE, XXIII, 102-103, laten we hier rusten,

101 ASD, 1-1,129: 20-22; CWE, XXIII, 122: 21-29.

102 ASD, 1-1,130: 29-30; CWE, XXIII, 114: 1-3.

103 ASD, 1-1, 130: 36-131: 16; CWE, XXIII, 114: 24-35. Deze toch wel opvallende uitspraak heeft nauwelijks commentaar uitgelokt; een uitzondering is Mestwerdt, *Anfinge des Erasmus*, 204.

104 ASD, 1-1, 133: 11-20; CWE, XXIII, 116: 35-117: 16.

te 'vertalen'¹⁰⁵. Nu gebeurt er iets dergelijks, want terwijl het ging om eruditie, gaat Batt als vanzelfsprekend over op *wijsheid*. Dit ontgaat de burgemeester echter niet, en dus kleedt hij zijn bezwaar nog eens anders in: had de heilige Bernardus zijn kennis niet, naar eigen zeggen, van eiken en beuken gekregen¹⁰⁶? (Hij bedoelt daarmee: in de eenzaamheid, door gebed, contemplatie, dus door inspiratie.) Na enig misverstand over de beeldspraak zegt Batt dat Bernard de eenzaamheid zocht in navolging van de dichters, die er immers hun inspiratie opdoen. De burgemeester houdt nu echter definitief vol:

Maar de Heilige Geest inspireerde de apostelen niet met de wereldlijke letteren, en dâar hebben we het over! Als die Letteren ergens goed voor waren geweest had hij dat toch niet nagelaten¹⁰⁷?

Batt lijkt nu aan het einde van zijn Latijn te komen; hij pleegt nog een laatste omdraaiing door te stellen dat de Heilige Geest inderdaad die schone letteren niet aan de apostelen *schonk*, maar ze ook van niemand *afnam*... waarna hij terugkeert tot zijn oude verwijt: zij die het over de goddelijke wijsheid hebben zijn schijngeleerden, en als zodanig de moeite van verdere bestrijding niet waard.

Twee overwegingen na herlezing: 1 Aporie, 2 Schelden tegen schimmen

1 Aporie

Dit alles houdt in dat de vraag of de 'wereldlijke letteren' méér dan een aangename verrijking van de geest, méér dan een esthetisch genoegen kunnen betekenen, niet is beantwoord. Opvallend is daarbij dat Erasmus de voor de hand liggende en door de kerkvaders uitgewerkte oplossing: dat betere kennis van de klassieke schrijvers een beter christen maakt, aldoor nèt niet geeft¹⁰⁸. Hij laat het bij de vaststelling dat betere kennis van de klassieken de christen niet per definitie slecht maakt, omdat deze klassieken hun eigen vóór-christelijke waarde hebben. Meer wordt er ten bate van Batts nieuwe curriculum niet aangedragen. Maar dat het 'meer' wel degelijk tot de mogelijkheden zou kunnen behoren wordt in de loop van het gesprek wel steeds gesuggereerd. Al met al lijken de vijf vrienden er via hun twee woordvoerders, Batt en de burgemeester, niet uit te komen. En eindigt het debat — geheel volgens het ciceroniaanse boekje, overigens — door *afbreking*, niet door *afhandeling*. Batt beweert op het laatst weliswaar dat hij de barbaren heeft verslagen ... maar is Erasmus het

105 Zie Tracy, 'Against the 'Barbarians'', 12-13.

106 ASD, I-1, 134: 34, CWE, XXIII, 118: 27. Bernardus van Clairvaux moet in zijn 'ongeleerde geletterdheid' iets gehad hebben dat Erasmus fascineerde, want met hem, in een analoge twijfelpositie, eindigt ook de *Lof der zotheid*, vergelijk M. A. Screech, *Ecstasy and the 'Praise of Folly'* (Londen, 1980) 44-48 ('St Bernard has the last word').

107 ASD, I-1, 136: 14-18; CWE, XXIII, 120: 20-24.

108 Cruciale plaatsen waar Erasmus deze 'oplossing' (de heidenen gaven ons de instrumenten, nu kunnen we daarmee voor een beter doel aan het werk!) verzaakt: ASD, I-1,80-81 ; CWE, XXIII, 57; ook ASD, 93-96, CWE, 72-73. De redenering op de laatste plaats leidt tot de — niet expliciet getrokken — conclusie dat chantas nuttig is voor de eruditie, in plaats van het omgekeerde.

met hem eens? Blijft er niet een deel van de auteur als burgemeester achter, dus onbeantwoord en onvoldaan?

Alles lijkt ervoor te pleiten dat Erasmus aan zijn tuingsprek geen conclusie heeft willen verbinden. Daarmee zou hij zich houden aan een gerespecteerde literaire conventie¹⁰⁹ en ruimte laten aan de ironie waarmee hij als auteur ook zijn hoofdpersoon Batt beziet. Probleem is dat deze suggestie lijnrecht ingaat tegen de heersende (en hiervoor al even genoemde) mening dat Erasmus (natuurlijk!) Batt is¹¹⁰. De overtuiging dat er in dialogen als de *Antibarbari* een winnaar moet zijn is bijna algemeen en geldt ook voor een vergelijkbaar werk als dat van Canter¹¹¹. Toch waag ik hier een pleidooi voor een 'open einde'. Want het is zo dat de burgemeester — toch ook een stuk van Erasmus — aan het einde nog steeds niet weet of de heilige Bernard nu aan zijn 'kennis' kwam via ingespannen zelfstudie of door inblazing van de Heilige Geest in de rust van de vrije natuur. De dokter, die andere burger-humanist, had ook al geen antwoord gekregen toen hij de morele waarde van de zelf-verworven kennis der letteren aan de orde stelde. Wellicht doen we Erasmus dus pas recht als we zijn kunstgreep van de afbreking als zodanig erkennen, en daarmee aannemen dat hij zelf bleef zien tot welke problemen zijn brandende liefde tot de 'goede' maar wereldlijke letteren kon leiden. Hij kende in 1495 zijn Augustinus en vooral zijn Hieronymus goed genoeg om de mogelijke dienstbaarheid van de heidense letteren aan de christelijke zaak overtuigender uiteen te zetten dan hij het Batt liet doen. Enerzijds liet hij de mogelijkheid open voor een werking van de genade buiten alle eruditie om ... maar aan de andere kant liet hij ook merken dat hij de aldus verworven zaligheid er maar bleekjes uit vond zien. Zonder de make-up van de wereldlijke letteren leek hem zelfs zaligheid onaantrekkelijk; van dat puur esthetisch oordeel kon hij nu eenmaal geen afstand doen. In zijn argumentatie voor een kwestie van smaak en stijl liet hij zichzelf vrolijk vastlopen.

2 Schelden tegen schimmen

De bijna niet aflatende scheldkanonnade uit Batts mond, die in de plaats komt van antwoorden op de gestelde kwesties, werkt op den duur verdovend. Grotendeels is dat natuurlijk de opzet van de auteur Erasmus. De humanisten leefden in een scheldklimaat en cultiveerden dit¹¹². Een groot deel van de door Erasmus bij monde van Batt geuite verontwaardiging bestaat uit topoi waarmee hij zich onderscheidt, in

109 Burke, 'The Renaissance dialogue', 4: juist de dialoog die afbreekt in plaats van afsluit is van het type ongespannen, geciviliseerd 'tuingsprek'.

110 Vroegere en latere voorbeelden: A. Hyma, *Youth of Erasmus* (S. 1., 1930) 199-200; L.-E. Halkin, *Erasmus. A critical biography* (Oxford, 1993; oorspr. Franse uitgave 1987) 15; Bejczy, 'Overcoming the Middle Ages' (1996) 41.

111 Zelf heb ik altijd geloofd in de rol van de ironie bij Canters 'afwikkeling' van zijn tweegesprek: Ebels-Hoving, *Jacobus Canter. Dialogus de solitudine*, 32-37. K. Enenkel, in zijn verbeterde heruitgave (*Kulturoptimismus und Kulturpessimismus*, hierboven noot 24) meent echter — met veel stelligheid — dat de ene partij, Hyppolitus, en met hem de preferentie van *solitudo*, het debat wint: 130-136.

112 Jacob Burckhardt sprak al van een 'Lästerschule', waarmee hij het humanistische scheldklimaat aanduidde: *Die Kultur der Renaissance in Italien. Ein Versuch* (1860; Kröners Taschenausgabe, ed. W. Goetz, 'Wiederherstellung der Urausgabe', Stuttgart, 1958) 150.

plaats van ze gevoelswaarde mee te geven¹¹³. Desondanks valt de scherpte van de leidende Tegenbarbaar Batt wèl op. Ik wil hier een suggestie uitwerken die misschien paradoxaal lijkt: dat die scherpte berust op een discrepantie tussen de vastomlijndheid van Erasmus' literaire voorkeur en de vaagheid van zijn 'vijand'. Aanzetten tot deze suggestie zijn hiervoor al gegeven, toen het ging over het karakter van de 'barbaren'. Er werd daar gesteld dat Erasmus' oerbarbaren de schoolmeesters waren. Maar deze vijand stond hem toch eigenlijk maar vaag voor ogen. Afgezien van zijn eigen jeugdherinneringen kon hij maar over weinig actuele bekendheid met schoolmeesters beschikken: die met de Leidse Engelbertus Schut¹¹⁴ en met de Bergense Batt. Maar als augustijner koorheer stond hij toch ook weer buiten de echte onderwijsproblematiek. Het rijtje verouderde leerboeken dat hij zo graag opsomt, was niet meer dan een gemeenplaats. Zo heeft zijn barbarenstrijd al snel iets van een schimmenspel.

Daar komt nog iets bij. Erasmus keert zich in de loop van zijn aanval niet alleen tegen eigentijdse barbaren, maar steeds meer ook tegen barbaren uit het verleden. En ook die vroegere barbaren missen contouren, vooral omdat hij ze geen plaats in de tijd, in de geschiedenis weet te geven. Eens, ooit, is er een glorieuze bloeitijd van de letteren geweest, maar de stadia van hun verval tussen dat roemrijke 'ooit' en het ellendige nu zijn voor Erasmus niet van belang, evenmin als de oorzaken van dat verval¹¹⁵. Als hij blijkt lijkt te geven van een besef dat ieder tijdperk direct tot God staat, beperkt zich dat besef tot de eeuwen vóór Christus¹¹⁶, daarna valt er een zwart gat¹¹⁷. Lengte en aard van dat barbaarse zwarte gat, dat hemzelf scheidde van de 'oude theologen' (de kerkvaders), waren voor Erasmus oninteressant en bleven hem daardoor onduidelijk. Aan die vaagheid draagt bij dat hij het gat niet kon begrenzen; in wezen zag hij het immers als onafgesloten, omdat de barbarij nog volop heerste. Dit alles maakte het hem onmogelijk om het 'gat' te zien als een tijdsverloop met een eigen, zij het misschien negatieve, waarde; aan de 'barbaren' van het verval kent hij geen eigen plaats toe, een plaats waarop zij bij gelegenheid deden wat er in de omstandigheden mogelijk was. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de wijze waarop hij de twaalfde-eeuwse decretist Gratianus gebruikt: hij ontleent graag een inhoudelijk argument aan hem, maar toont intussen geen enkel begrip voor zijn methode¹¹⁸, laat staan dat hij hem — al was het maar vaag — in zijn tijd of in een bepaalde ontwikkeling plaatst. Van volgorde in de tijd toont hij überhaupt geen besef. Met een rijtje als: Lactantius,

113 Vergelijk het oordeel van Tracy, 'Against the Barbarians', vooral 13.

114 Een man waar Erasmus eerst grote verwachtingen van koesterde: Allen, *Opus epistolarum*, I, nr. 28: 23-27, maar later in werd teleurgesteld: Hyma, *Youth of Erasmus*, 213. Zijn schoolmeesters-handboeken zijn onlangs uitgegeven: A. M. Coebergh van den Braak, *The works of Engelbertus Schut Leydensis (ca. 1420-1503)* (Leuven, 1997).

115 *ASD*, I-1, 68: 4-8; *CWE*, XXIII, 42: 18-24.

116 *ASD*, I-1, 83: 17-84: 18-2; *CWE*, XXIII, 60: 21 -61: 25.

117 Gedefinieerd als 'een enorme afstand tussen onszelf en de schrijvers der Oudheid'; *ASD*, I-1, 45 (2 versies: 1495 en 1520); *CWE*, XXIII, 23: 30-24: 5.

118 Hij ziet die methode als niet meer dan een lukraak bijeengaren van andermans stof, niet als het tegenover — elkaar — plaatsen van contraire regels met het doel tot een concordans te komen: *ASD*, I-1, 111.1-4; *CWE*, XXIII, 90: 26-30.

Ambrosius, Bernardus, Hilarius, Beda, Gregorius verdoezelt hij Bernardus' positie, eeuwen later dan de rest; en met het toekennen van een eigen — slechte — tijd aan Beda wekt hij de indruk dat die van Gregorius, een eeuw vroeger, beter was¹¹⁹. Dat er in het diepe verval na Beda nog maar twee lichtpuntjes flikkerden, Thomas van Aquino en Duns Scotus, geeft een wel erg beperkte visie weer. (De eerste wordt geprezen voor zijn gebruik van 'Cicero en de dichters'¹²⁰.) De barbaren van Erasmus spelen dus nauwelijks een rol in het eeuwenlang bewaren en bewerken van de traditie, ze zijn tijd en functieloos — en daarmee, als het er op aankomt, ongevaarlijk.

Met deze redenering dreigen we van Erasmus een gemankeerd historicus te maken, en dat is uitdrukkelijk niet de opzet. Het beperkte esthetisch-polemische kader van de *Antibarbari* vroeg trouwens niet om het aangeven van een ontwikkeling, op welke manier dan ook. Bovenstaande opmerkingen hebben dan ook uitsluitend tot doel te benadrukken dat het 'zwarte gat' van Erasmus voor hemzelf een emotioneel, geen tijdgebonden karakter heeft gehad. De suggestie die Istvan Bejczy onlangs heeft gedaan, dat Erasmus in termen van voorbije 'Middeleeuwen' dacht¹²¹, lijkt te ver te gaan: Erasmus kon niet periodiserend denken omdat het vreselijke gat der barbarij niet was afgesloten, al daagde er enige hoop aan de horizon. Maar sterker dan zijn hoop was zijn heimwee: heimwee naar die ene 'Stemstunde' in het verleden, die gezegende tijd waarin de letteren de geesten rijp maakten voor de ontvangst van Christus. Er viel de vage barbaren waartegen hij streed eigenlijk niets anders te verwijten dan dat ze dat heimwee niet deelden.

Slot. De Antibarbari: 'waterscheiding' ?

Al met al mag men zich afvragen of het *Antibarbarorum liber* zich door de 'nogal heftige seculiere toonzetting'¹²² onderscheidt van Erasmus' overige werk. Erasmus-kenners hebben zich die vraag soms wel gesteld; als antwoord is er een keerpunt in zijn ontwikkeling gesuggereerd, dat dan tussen de voltooiing van de *Antibarbari* en die van het *Handboekje van de christenstrijder* in 1504 gelegen moet hebben. Omstreeks 1500 dus zou hij de verdediging van het esthetische humanisme als doel-in-zichzelf achter zich laten, om zich voortaan te concentreren op wat de eigenlijke inhoud van zijn levenswerk zou worden: de zuivere uiteenzetting van de *philosophia Christi*¹²³. Zo gezien kan men het 'Boek der Tegenbarbaren' als een soort waterscheiding aanmerken: één tussen de literair-esthetische en de christocentrische stromingen¹²⁴. Deze beeldspraak is echter gevaarlijk. Niet omdat het *Antibarbarorum liber*

119 ASD, I-1, 124: 21- 125: 7; CWE, XXIII, 105: 22-32.

120 ASD, I-1 129: 10-11; CWE, XXIII, 112:7-8.

121 Bejczy, 'Overcoming the Middle Ages', vooral 50-51, waar zelfs wordt gesteld dat het *Antibarbarorum liber* de aanval van vijf zelfbewuste humanisten-vrienden op de 'middeleeuwse intellectuele traditie' bevat. In die termen heeft hun *auctor* Erasmus niet gedacht.

122 Tracy, 'Against the 'Barbarians'', 4.

123 Voor dit gezichtspunt vooral O. Schottenloher, *Erasmus im Ringen um die humanistische Bildungsform. Ein Beitrag zum Verständnis seiner geistigen Entwicklung* (Münster, 1933) 112-114. Hier en elders wordt het contact met Colet in Engeland, vlak na 1500, bepalend voor Erasmus' heroriëntatie geacht.

124 J. D. Tracy, *Erasmus. The growth of a mind* (Genève, 1972) 56. De reden waarom dit belangrijke werk in dit artikel niet eerder werd geciteerd is dat Tracy zelf zich ten aanzien van de *Antibarbari* in zijn

'eigenlijk' ook christocentrisch van inhoud zou zijn, maar juist integendeel: omdat ook het *Handboekje* er niet steeds in slaagt om klassieke en christelijke ethiek op één lijn te krijgen¹²⁵. Er is tussen de twee werken wel sprake van accentverlegging, maar niet van ommezwaai¹²⁶.

Maar om diverse redenen is het ook niet waarschijnlijk dat er zo'n keerpunt is geweest: dat blijkt alleen al uit Erasmus' omgang met zijn eigen *Antibarbari*, die hij immers nog na 25 jaar naar strekking onveranderd in het licht zond. Dat gebeurde, naar we zagen, niet op grond van een impuls, maar najaren van overleg. De ruime gelegenheid die hij had voor het schrappen van extreme beweringen uit zijn jonge jaren liet hij ongebruikt. Zo getuigt het werk van de eenheid van Erasmus' denken¹²⁷, en bevestigt het de gedachte dat zijn ontwikkeling geen echte crises kende. In Huizinga's woorden: 'zijn overgang van een letterkundige naar een godsdienstige levenshouding heeft niets van een bekeeringsproces'¹²⁸.

Tenslotte. 'Erasmus' geniet een rotsvaste reputatie van vredelievendheid en verdraagzaamheid. Historici brengen daar al lang, en ook recent weer nadrukkelijk, nuancering in aan. Er is zelf voor gepleit om de termen 'Erasmian' en 'Erasmianism' maar eens een tijd niet te gebruiken¹²⁹. Wat de *Antibarbari* betreft: in dit geschrift is er geen sprake van pogingen om standpunten nader tot elkaar te brengen. Het ging Erasmus, ook nog in 1520, vooral om één ding: om te epateren met zijn Kunst van de Aanval¹³⁰.

hier wèl dankbaar gebruikte artikel van 1980 veel uitvoeriger heeft uitgesproken. (Maar de 'watershed' van het boek ontbreekt in het artikel!)

125 Zie J. D. Tracy, *Erasmus of the Low Countries* (Berkeley, 1997) 37. Is Tracy bezig met een herziening van zijn vroeger standpunt, dat de *Antibarbari* en het *Enchiridion* tegenover elkaar stelde?

126 Schottenloher, *Erasmus in Ringen um die humanistische Bildungsform*, spreekt als van een 'Wendung, keine Bekehrung', 113. Ook C. Augustijn, *Erasmus. Der Humanist als Theologe und Kirchenreformer* (Leiden etc., 1996) 12 spreekt van een 'ontwikkelingsfase, geen breuk' (die dan zou liggen tussen de overwinning van Erasmus' religieuze humanisme op het esthetische van *de Antibarbari*).

127 Voor speciaal de *Antibarbari* als 'document voor de eenheid van Erasmus' denken': Pfeiffer, 'Wandlungen der 'Antibarbari'' (hierboven noot 57) 67.

128 Huizinga, *Erasmus*, VW, VI, 33.

129 De context is hier overigens specifieker, nl. die van de vroegmoderne Nederlandse geschiedenis, zie M. E. H. N. Mout, 'Erasmianism in modern Dutch historiography', in: M. E. H. N. Mout, H. Smolinsky, J. Trapman, ed., *Erasmianism: idea and reality* (Amsterdam etc., 1997) 189-198, hier 197-198.

130 In de inleiding op zijn artikel 'Erasmus and the 'Julius': A humanist reflects on the Church', in: Ch. Trinkaus, H.A. Oberman, ed., *The Pursuit of Holiness* (Leiden, 1974) waarschuwt K. McConica voor het aanleggen van bepaalde maatstaven van 'striktheid' aan de erasmiaanse geschriften, immers: 'We are dealing with a writer of great magnetism, of complex and sophisticated culture, and it is a danger that our study will fasten on aspects of this culture to seek conceptual explanations, while we forget to listen to the voice of the spirit. If we do this, we are bound to give a misleading impression of conceptual clarity, or completeness, or of the want of these qualities...', 445. Het bovenstaande is een poging om naar de stem van Erasmus in zijn *Antibarbari* te luisteren zonder die genoemde 'conceptual clarity or completeness' als vanzelfsprekend te vooronderstellen.

1 Annelies van der Schaten Olivier met haar nationaal feestschortje en een feesttoeter op 5 mei 1947.